

BALSŪ ASIMILIACIJOS REIŠKINIAI TIRKŠLIŲ TARMĖJE

A. GIRDENIS

Tirkšlių tarmėje¹ greta plačiųjų balsių $\epsilon < i$ ir $\varphi < u$ ² dažnai pasitaiko siauri i ir u . Visų pirma siaurus i ir u turi visi enklitikai (jungtukai, priešlinksniai ir priešdėliai), pvz.: *susimō·ša tō· dē·ina i pē·imimis i vā·ikē· ~ susimūšo tā diēnā i(r) pīmenys i(r) vaīkiai; nusimalavūoję sū pēišūoms ir išlī·nda iš pēčā·us ~ nusimaliavójo su piešom(i)s ir išlī·ndo iš pēčiaus; mōžėkō·nc užlī·nda ūš tvōrūos ir užgrāj·jē ~ muzikañtas užlī·ndo už tvorōš ir užgrājijo.*

Taip pat plačių $\varphi < u$ ir $\epsilon < i$ negali būti prieš siauruosius balsius i, i', u, u' ir dvibalsius ie, uo ³. Prieš tuos garsus atitinkamose kaitomųjų žodžių lytyse visada pasirodo siauri u ir i .

křūpis ~ kriūpis „rupūžė“

Vienaskaita

V. *křūpis*K. *křū·pe*

Daugiskaita

*křūpē·**křū·pu*

¹ Tirkšlių tarmė – viena iš šiaurės žemaičių-dounininkų tarmių. Ja kalbama maždaug visoje Mažeikių rajono Tirkšlių apylinkės teritorijoje. Daugumas pavyzdžių imta iš Tirkšlių apylinkės Daubarių, Lėtėnių ir Voverių kaimų.

² Tarmės vokalizmas ir kirtis bei priegaidė iš esmės tokie pat, kaip visų dounininkų. Žodžio pradžioje ir viduryje $\varphi u < uo$ (*dř·una ~ dūona*), $ei < ie$ (*mē·ic ~ miētas*), $uo < o$ (*lūops ~ lōpos*), $ie < ē$ (*dēte ~ dēti*), $\varphi < u$ (*kōprā ~ kuprā*), $\epsilon < i$ (*dē·dele ~ dīdelē*), $\varphi < q$ ($< an$) (*grō·šc ~ grāžias*), $\epsilon < e$ ($< en$) (*grē·šcē ~ grēžti*), $\varphi n, \varphi m < an, am$ (*lō·nks ~ lāngas*), $\epsilon n, \epsilon m < en, em$ (*lē·nksē ~ leñkti, pē·mpē ~ pémpē*). Ilgieji balsiai trumpėja, jeigu stovi prieš senovinį kirtį ir jei po jų eina arba ilgas skiemo, arba keli trumpi skiemenys, pvz.: *rūs·s ~ rūšys, užē·ms ~ ūžimas, givē·n ~ gyvēna, bet gī·vā ~ gyvā*. Toje padėtyje dvigarsiai $ie < ē$ ir $uo < o$ monoftongizuojami, pvz.: *vōbēle ~ obelē* „obelis“, *trōbūo ~ trobō(j)*, bet *trōbā ~ trobā; kletē·le ~ klētēlē, sēdē·nē ~ sēdēnē* „sėdynė“, bet *bīdā ~ bēdā*.

³ Tie garsai būna šios kilmės: $i < i', i$ ($< in$): *pē·ilis < *peilis, gēri < *geri* (plg. *joukř·s ~ juokrys* „juokiesi“), *pē·ili ~ peilī; u < ū* (nėra aiškių pavyzdžių), $u, u' < u$ ($< un$): *mē·džu ~ mēdžiu, svēčiū ~ svečiū*. Tik vardažodžių galininkas ir tar. nuosakos 3 asm. turi $\varphi < u$: *sū·nō ~ sūnu, bū·tō ~ būtu* „būtu“. $ie < kirč. ē$: *pēle ~ pelē*, bet *žō·řkē ~ žiūrké, uo < kirč. o*: *lēgūos ~ ligōs, bet būobas ~ būbos*.

N.	<i>křòpř·u</i>	<i>křòpř·ms</i>
G.	<i>křùpi</i>	<i>křùpùs</i>
Īn.	<i>sù křòpřò</i>	<i>su křòpř·s</i>
Vt.	<i>*křùpie</i>	<i>křùpù·sę</i>
Š.	<i>křùpi</i>	<i>křòpř·</i>

sòkròs ~ sukrùs „gerai susuktas, suvytas“

Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>sòkrè</i>
K.	<i>sùkřù·</i>
N.	<i>sòkrè·ms sukrì·ms</i>
G.	<i>sùkřùs</i>
Īn.	<i>sù sòkrè·s</i>
Vt.	<i>sùkřù·sę</i>

lò·ptę ~ lùpti

Esamasis laikas

1. *lòpřò*
2. *lùpti*
3. *lòpř*

Būsiamasis laikas

1. *lò·přò*
2. *lùpsi*
3. *lòps*

kìnis ~ kìnìs „lizdas“

Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>kèné·</i>
K.	<i>kìñu</i>
N.	<i>kèné·ms</i>
G.	<i>kìñùs</i>
Īn.	<i>su kèné·s</i>
Vt.	<i>kìñù·sę</i>

gèlòs ~ gílùs

Vienaskaita	Daugiskaita
V.	<i>gèlè</i>
K.	<i>gílù·</i>
N.	<i>gèlè·ms gílì·ms</i>
G.	<i>gílùs</i>
Īn.	<i>sù gèlè·s</i>
Vt.	<i>gílù·sę</i>

kě·štę ~ kùšti

Esamasis laikas

1. *kèšřò*
2. *kùšti*
3. *kèšř*

Būsiamasis laikas

1. *kě·šřò*
2. *kùšti*
3. *kèšř*

Prieš siaurą priesagos balsį šaknies balsis taip pat būna siauras, pvz.: *šum·bę ~ šunybé, stiprì·bę ~ stiprybé*.

Vadinas, siaurieji žodžio galo balsiai regresyviškai veikia prieš juos stovinčius balsius ir dėl to šitie būna siauri. Tai regresyvinė balsių asimiliacija⁴.

Balsių asimiliacija veikia ne tik balsius, bet ir dvigarsius, kurių komponentai yra tie balsiai⁵.

Pavyzdžiai:

1. a) *mō·ilōs*~*muīlas*, dgs. gal. *mū·ilūs*, *skō·istę*~*skuūsti* „greitai bėgti“, 2 asm. *skū·iti*;

b) *bō·lbe*~*būlbė*, dgs. klm. *bū·lbu*, *smō·lkos*~*smūlkus* vns. gal. *smū·lki*, *sō·lptę*~*sulpti* „čiulpti“, vns. 2 asm. *sū·lpi*;

c) *bō·rnà*~*burnà* „burna; veidas“, vns. klm. *būrnūos*, *kō·rc*~*kuřtas* „kurčias“, dgs. gal. *kū·riūs*, *plō·řptę*~*pliuřpti* „niekus kalbėti“, vns. 2 asm. *plū·řpi*;

2. a) *švī·lpis*~*švilpis* „švilpukas“, vns. klm. *švē·lpe*, *kē·lę*~*kilti*, vns. 2 asm. *kī·lšti*;

b) *pi·řšlī·s*~*piršlys*, vns. klm. *pē·řšle*, *mē·řte*~*miřti*, vns. 2 asm. *mī·řšti*, *spē·řtē·is*~*spirtis* „spirtis“, vns. 2 asm. *spiri·s*.

Asimiliacija paliečia ne tik kilusius iš *u* ir *i* garsus, bet ir kitos kilmės *o* ir *e*⁶.

o < a (< an)

žō·slas~*žąslos*

Daugiskaita

V. *žō·slas*

K. *žū·slu*

N. *žū·slūoms*

G. *žō·slas*

Įn. *su žū·slūoms*

Vt. **žū·slūose*

drō·sōs~*drąsūs*

Vienaskaita

V. *drō·sōs*

K. *drō·sę*

N. *drōsē·m*

G. *drū·si*

Įn. *sū drō·šō*

Vt. *drōsēmę*

Daugiskaita

drō·sę

drūšū

drōsē·ms || *drusi·ms*

drū·šūs

sū drōsē·s

drūšū·sę

kō·stę~*kąsti*

Esamasis laikas

1. *kō·ndō*

2. *kū·ndi*

3. *kō·nd*

Būsimasis laikas

kō·šō

kū·si

kō·s

⁴ Panašus reiškinys yra būdingas rytiečių-dadininkų tarmėms, pvz.: *bā·gu*, *tu bē·gi* (Kupiškis).

⁵ Dvigarsiai *un*, *um*, *in*, *im* visur išlaiko siaurą balsį.

⁶ *o* ir *e*, atsiradę dėl *uo* < *o* ir *ie* < *e* monoftongizavimosi, nėra asimiliacijos veikiami (*tōlī·n*~*tolj̄n*, *drōbī·nas*~*drob̄ynos* „kopėčios“).

on, om < an, am

1. ō·ntę~ántė „antis“, dgs. klm. ū·ñžu, pàslō·nkòs~paslankūs, mot. g. pàslū·nkì, rā·stę~ràsti, vns. 1 asm. rō·ndò, 2 asm. rū·ndì;

2. kō·mps~kañpas „lankas arkliui kinkyti“, dgs. gal. kū·mpūs, stō·mbòs~stambūs, mot. g. stū·mbì, bumbietę~bambėti, vns. 1 asm. bō·mbò.

ę' < ę (< en)⁷

tę·ųs~tęvas „plonas“, tīvī·bę~tęvųbė „plonybė“, brę·štę~bręsti, vns. 2 asm. brī·šti, tę·štę~tęsti, vns. 2 asm. tī·ši.

en, em < en, em

1. gę·ntės~gentis „giminaitis“, dgs. gal. gī·ñtis, mė·nkę~ménkė, dgs. klm. mī·ñku, krę·nkšte~kreñkšti, vns. 2 asm. kri·nkšti, kintietę~kentėti, vns. 1 asm. kę·ntò.

2. gę·mbę~gėmbė, dgs. klm. gī·ñbu, žlę·mptę~žlėmbti „verkti“, vns. 2 asm. žlī·mbì.

ou, ei < uo, ie

Šitų dvibalsių asimiliaciją komplikuoja tas, kad dvigarsiai *uy*, *ių*, kurie atsiranda *o* ir *ę* susiaurėjus, yra nepatogūs tarti. Tiriamačioje tarmėje vis dėlto yra sakoma dvejopai: *dū·ųdi* || *dō·udi*~*dúodi*; *gī·smīe* || *gėismīe*~*giesmė*, *jū·udus* || *jō·udus*~*júodus*, *mī·iktì* || *mē·iktì*~*miegti*, „(tu) miegi“, *stī·bīelis* || *stėibīelis*~*stiebėlis* „stiebelis; stulpelis“.

Šitų garsų asimiliacija nėra iki galo nuosekli⁸. Tie patys tarmės atstovai prieš siauruosius balsius kartais taria dvibalsius *uy*, *ių*, kartais *ou*, *ei*.

Vadinas, balsių asimiliacija veikia įvairios kilmės garsus *o* ir *ę* (kaip paprastus ilgus ar trumpus balsius ir kaip dvigarsių komponentus). Dėl asimiliacijos prieš siauruosius balsius *i*, *i'*, *u*, *u'* ir dvibalsius *ie*, *uo* atsiranda siauri balsiai *u*, *i*.

Yra nedidelė išimtis, liečianti garsus *ę* || *i*. Palyginkime šių žodžių paradigmas:

1. *spitris*~*spitris* „apyžlėbis žmogus“

Vienaskaita

Daugiskaita

V. *spitris*

spėtrė

K. *spė·trę*

spiltu

N. *spėłtō·u*

spėtrėms

G. *spitri*

spiltūs

Įn. *sū spėłtò*

su spėtrė's

Vt. *spitrie

spiltú'sę

Š. *spitri*

spėtrė

⁷ Kai kurių veiksmazodžių esamasis laikas turi *ę' < ę (< en)* ir *en < en* (*gē·st*~*gēs·ta*, *gē·nd*~*geñda*), kurie keičiasi pagal kitus dėsnius.

⁸ Lėtėnių ir Šerkšnėnų kaimuose užrašyti tekstai rodo išbaigtą asimiliaciją, pvz.: *kū·tēn ta žlę·bę | vėsūs pū·ųdus sujáoję; kę·ig dū·ųsi uš cė·ntnieťō mī·ižu; kō·p tūoki nu·sipiškintėjusi acivūožė'i piñninfe sędsetę.*

2. *spē'tros* ~ *spitras*

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>spē'tros</i>	<i>spē'trē</i>
K. <i>spē'tra</i>	<i>spē'trū</i>
N. <i>spē'trā'm</i>	<i>spē'trē'ms</i> <i>spitri'ms</i>
G. <i>spē'tra</i>	<i>spē'trūs</i>
Īn. <i>sū spē'trò</i>	<i>sū spē'trā's</i>
Vt. <i>spē'trāmē</i>	<i>spē'trū'sē</i>

3. *mīglis* ~ *mīglis* „išsiblašķēlis“

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>mīglis</i>	<i>mēglē</i>
K. <i>mē'glē</i>	<i>mīglū</i>
N. <i>mēglō'u</i>	<i>mēglē'ms</i>
G. <i>mīgli</i>	<i>mīglūs</i>
Īn. <i>sū mēglò</i>	<i>su mēglē's</i>
Vt. <i>*mīglie</i>	<i>mīglū'sē</i>
Š. <i>mīgli</i>	<i>mēglē</i>

4. *mēglā* ~ *mīglā*

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>mēglā</i>	<i>mē'glas</i>
K. <i>mēglūos</i>	<i>mēglū</i>
N. <i>mēglā</i>	<i>mēglūoms</i>
G. <i>mē'gla</i>	<i>mēglās</i>
Īn. <i>sū mēglò</i>	<i>sū mēglūoms</i>
Vt. <i>mēglūo</i>	<i>mēglūosē</i>

Krinta ģ akis tas, kad 2 ir 4 pavyzdžiuose nėra laukiamos balsių asimiliacijos. Žodžio *spē'tros* ~ *spitras* dgs. klm., gal. ir vt. linksniuose pagal taisyklę turėtų būti siauras *i* (**spitrū*, **spitrus*, **spitrū'sē*), bet to niekados nebūna.

Palyginę 1 pavyzdį su 2 ir 3 su 4, matome, kad šiek tiek skiriasi jų konsonantizmas: prieš siauruosius galūnių balsius 1 ir 3 atveju stovi minkštas priebalsis, 2 ir 4 – kietas. Šitas priebalsis ir nulemia nevienodą balsio traktavimą.

Tą patį pamatysime, jei imsime žodžius, kuriuose *e* yra kilęs ne iš *i*, pvz.: *tē'ūs* ~ *tē'vas*, dgs. klm. *tē'vū* dgs. gal. *tē'vus* (asimiliacijos nėra), *vē'ngrōs* ~ *veņgras*, dgs. klm. *vē'ngru*, gal. *vē'ngrūs*, bet *vingriene* ~ *Vengrienė* (pavardė).

Taigi, dėl asimiliacijos *i* gali būti siauras tik tada, kai toliau eina *i*, *i*, *u*, *u*, *ie* ir *uo* po minkštojo priebalsio⁹.

Lentelėje trumpai išdėstysime tai, kas aukščiau buvo pasakyta.

⁹ Šita taisyklė visai neliečia balsio *o* || *u*. plg.: *kūškis* ~ *kūškis* „pluoštelis; sauja (plaukų, šiaudų ir t. t.)“, vns. klm. *kō'skē* ir *rōkšlā* ~ *rūkšlā* „raukšlė“ dgs. klm. *rūkšlu*.

Garsas	Prieš kokį garsą stovi	Kokiu garsu virsta	Pastaba
o < u		u	
o < q		u'	
on, om < an, am		un, um	
ę < i	i, i'; u, u'; ie, uo <	i	} tik prieš minkštą priebalsį
ę' < ę	i, i' ū, ū;	i'	
ęn, ęm < en, em	é, o	in, im	} asimiliacija nėra nuosekli
ou < uo		uų	
ei < ie		iį	

Daugiaskiemenių žodžių balsių asimiliacijos ypatumai

1. Daugiaskiemenių žodžių, turinčių garsus $\varphi \parallel u$, $\epsilon \parallel i$ tik antrame nuo galo skiemenyje, balsių asimiliacija yra tokia pat, kaip dviskiemenių, pvz.: *jū'ud-upis* $\parallel$ *jō'udupis* ~ *Júodupis* (upelis Tirkšlių apylinkėje), vns. klm. *jō'udopę*, *nėrtinīs* ~ *nertinīs* „megztinis“, vns. klm. *nėrtinę*.

2. Žodžio galo balsis veikia antro nuo galo skiemens balsį, tas – tolimesnį ir t. t. (per žodį pereina savotiška asimiliacijos banga): *pūskubilis* ~ *pūskubilis*, vns. klm. *pōskobē'le*, dgs. vrd. *pōskobelė*, klm. *pūskubiū*, *bizinis* ~ *bizinis* „biznis“, vns. klm. *bē'zėnė*.

3. Asimiliacija galimà ir tada, kai tarp galūnės ir asimiliacijos veikiamos žodžio pradžios stovi trumpas skienuo su balsiu *e*.

a) *pùtelis* ~ *pùtelis* „putinas“

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>pùtelis</i>	<i>pòtelė'</i>
K. <i>pō'telę</i>	<i>pùtelū</i>
N. <i>pòtelō'u</i>	<i>pòtelė'ms</i>
G. <i>pùteli</i>	<i>pùtelus</i>
Įn. <i>su pō'telō</i>	<i>su pòtelė's</i>
Vt. <i>pùtelie</i>	<i>pùtelū'sę</i>

b) *dìdelis* ~ *dìdelis*

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>dìdelis</i>	<i>dèdèlè</i>
K. <i>dē'delę</i>	<i>dìdèlū</i>
N. <i>dèdèlė'm</i>	<i>dèdèlė'ms</i> $\parallel$ <i>dìdèlī'ms</i>
G. <i>dìdeli</i>	<i>dìdelus</i>
Įn. <i>su dē'delō</i>	<i>su dèdèlė's</i>
Vt. <i>dèdèlèmė</i>	<i>dìdèlū'sė</i>

Tokių pavyzdžių nėra daug.

a) *akō'serę* ~ *akūšerė*, dgs. klm. *akūšerū*, *bùdelis* ~ *bùdelis*, vns. klm. *bō'delę*, *dūktie* ~ *duktė*, vns. klm. *dōktērē'is*, dgs. klm. *dūktērū*, *kūgelis* ~ *kūgelis*, vns.

klm. *kō'gele*, *kūmelis*~*kūmelis* „kumelys“, vns. klm. *kō'mele*, *pūstekinis*~*pūstekinis* „kone tekinas (bėga)“, dgs. vrd. *pūstekē'ne*;

b) *līteris*~*līteris* „lītras“, vns. klm. *lē'tere*, *pėkelė*~*Pīkeliai* (miestelio pavadinimas), klm. *pīkelu*, *skribelis*, vns. klm. *skrė'bele*~*skribelio* „skrybėlės“.

Paplitimas

Ištirtoji balsių *o*||*u* ir *e*||*i* asimiliacija — didelės žemaičių-dounininkų dalies ypatybė. Yra žinoma, kad ji veikia visoje Mažeikių rajono teritorijoje (svarbesni centrai: Buknáičiai, Laižuva, Leckavà, Mažeikiai, Pīvēnai, Pīkeliai, Tirkšliai, Ūžlieknė, Žemālė) ir šiose vietose: Ylakai, Luokė, Papilė, Sedà, Tryškiai, Vieksniai, Viešvėnai ir Židikai¹⁰.

Tiksliai nustatyti izoglosą bus galima, tik tai smulkiai ištyrus visas žemaičių tarmes. Turimi duomenys rodytų, kad asimiliacija daugiau ar mažiau veikia visoje žemaičių-dounininkų teritorijoje, išskyrus pajūriečius.

Balsių asimiliacijos kilmė

Apie balsių asimiliacijos kilmę yra rašęs K. Būga savo pastabose prie „Tautoje ir žodyje“ išspausdintų Ylakių tarmės tekstų¹¹. „Tokios balsių asimiliacijos, — rašoma ten, — kurios gražų pavyzdį turime alsėdiškio žemaičio pavardėje *Tubūtis* (u pusilgis; greta su: *Tōbōtē*, gen. s. *Tōbōt'ou* dat. s.; skiemens *bō* balsis *ō* trumpas)¹², kitą kartą būta visame šiaurės vakariečių žemaičių plote. Tą asimiliacijos apraišką rodo veikus atskiri pastovaus vokalizmo žodeliai, t. y. nelinksniuojamieji ir neasmenuojamieji. Tubutis žemaičių šnektose dėl lyčių *Tōbōtē* (gen. s.), *Tōbōt'ou* (dat. s.), *Tōbōt'ō* (instr. s.) pats turėjo gauti savo draugų, kurių skaičium buvo daugiau, vokalizmą. Tokiuo būdu atsirado *Tōbōt'is*“. Toliau K. Būga nurodo, kad žodeliai *iki* ir *it* Salantų ir Mosėdžio tarmėse turi siaurą *i* dėl to, kad kadaise turėję gale ilgą *ī* (taigi, *iki* < *ikī, *it* < *itī), kuris veikė žodžio pradžios balsį.

Tai rodo, kad Mosėdžio ir Salantų (ir visų pajūriečių) tarmėse yra veikusi balsių asimiliacija. Vadinasi, *u* ir *i* iš pradžių paplatėjo (*u* < *o*, *i* < *e*) tik ten, kur po jų nestovėjo siaurieji balsiai. Vėliau vienos tarmės (pajūriečiai) tuo balsius išlygino, o kitos (jų tarpe Tirkšlių) — ne.

K. Būga savo pastabose kalba tik apie balsių, kilusių iš *u* ir *i*, asimiliaciją. Kitos kilmės *o* ir *e* turėjo susiaurėti dėl analogijos. Palyginkime dviejų žodžių *mōsēs*~*musis* „musė“ ir *žō'sēs*~*žasis* paradigmas.

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>mōsēs</i> , <i>žō'sēs</i>	<i>mūsis</i> , <i>žū'sis</i>
K. <i>mōsē'is</i> , <i>žōsē'is</i>	<i>mūstī</i> , <i>žūstū</i>
N. <i>mōsē'i</i> , <i>žō'sē'i</i>	<i>musī'ms</i> , <i>žusī'ms</i>
G. <i>mūsi</i> , <i>žū'si</i>	<i>mūsis</i> , <i>žū'sis</i>
Įn. <i>sū mōsē</i> , <i>sū žō'sē</i>	<i>sū mūstī'ms</i> , <i>sū žūstī'ms</i>
Vt. * <i>mūstē</i> , * <i>žūstē</i>	* <i>mūstēsē</i> , <i>žūstēsē</i>

¹⁰ Iš K. Būgos pastabų (TŽ, I, 372—375) matyti, kad asimiliacija veikia dar Alsėdžių ir Raudėnų tarmėse.

¹¹ TŽ, I, 372—375.

¹² Įprastinė transkripcija būtų *tubūtis* (gal *tubūtis?*)~*Tubūtis*, *tōbō'tē*, *tōbō't'ō*.

Esant tokiam vienu formų balsių panašumui, turėjo supanašėti ir likusios formos, dėl to atsirado siauras *u* vietoje *o* < *a* tuose žodžio *žŏ'sŏs* linksniuose, kuriuose *mŏsŏs* tą *u* turėjo iš seno.

Tas pats turėjo atsitikti su *on* < *an*, *e* < *ę* ir *en* < *en*.

Šiuo būdu atsiradus dideliui skaičiui žodžių su besikaitaliojančiu siauru ir plačiu balsiu, susidarė tam tikra balsių kaita, kuri tapo asimiliacijos baze kitiems žodžiams. Tą iš dalies rodo neseniai patekę į tarmę žodžiai (skoliniai), pvz.: *akŏ'serę* ~ *akūšerė*, dgs. klm. *akūšetu*, *bizinis* ~ *bizinis* „biznis“, vns. klm. *bŏ'sęnę* ir t. t.

Šis balsių asimiliacijos aiškinimas lieka kol kas tik hipoteze.

Balsis *e* tam tikrais atvejais prieš siaurus balsius *i*, *u*, *i* ir *u* virsta *ę*, pvz.:

vŏ'stę ~ *vėsti*

Esamasis laikas

1. *aš vėdŏ*
2. *tŏ vŏdŏ*
3. *ŏns vėd*

Būsimasis laikas

- aš vŏ'sŏ*
- tŏ vŏ'si*
- ŏns vės*

Dažniausiai asimiliacija įvyksta prieš trumpuosius *u* ir *i* (kaip matyti iš pavyzdžio), prieš ilgąjį balsį *e* virsta *ę* tiksliai tada, kai šis balsis stovi skiemenyje, turinčiame pagrindinį senovinį kirtį, plg.:

1. *kė'ls* ~ *kėlias*

Vienaskaita

- V. *kė'ls*, *kę'lis*
- K. *kė'le*, *kę'le*
- N. *kėlŏ'u*, *kėlŏu*
- G. *kę'li*, *kę'ti*
- Įn. *sū kėlŏ*, *sū kėlŏ*
- Vt. *kėlie*, *kėlie*

2. *kę'lis* ~ *kėlis*

Daugiskaita

- kėlė*, *kėlė*
- kėlŏ*, *kę'lu*
- kėlė'ms*, *kėlė'ms*
- kėlŏs*, *kę'lŏs*
- sū kėlė's*, *su kėlė's*
- kėlŏ'sė*, *kę'lŏ'sė*

3. *ėž'i's* ~ *ėžŏys*

- V. *ėž'i's*, *mę'dis*
- K. *ė'žę*, *mę'džę* || *mę'dę*
- N. *ėžŏ'u*, *mėdžŏ'u*
- G. *ę'ži*, *mę'di*
- Įn. *sū ėžŏ*, *sū mėdžŏ*
- Vt. **ėžie*, *mėdie*

4. *mę'dis* ~ *mėdis*

- ėžė*, *mėdė*
- ėžŏ*, *mę'džŏ*
- ėžė'ms*, *mėdė'ms*
- ėžŏs*, *mędžŏs*
- sū ėžė's*, *su mėdė's*
- ėžŏ'sė*, *mędžŏ'sė*

Žodžiai *kė'ls* ir *ėž'i's* dgs. klm. ir vt. linksniuose neturi balsių asimiliacijos, o *kę'lis* ir *mę'dis* — turi, nes vienu atveju (1, 3) balsis *e* turi atitrauktinį kirtį, o kitu (2, 4) — pagrindinį senovinį.

Beveik niekad nebūna asimiliacijos nekirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *didelis* ~ *didelis*, *literis* ~ *literis*, *peti'nks* (*vī'rs*) ~ *petingas* (*vŏ'yras*).

Taip pat nebūna asimiliācijas tada, kai galūnēs balsis *u* stovi po kietojo priebalsio *mētā~mētai*, dgs. klm. *mētū*, gal. *mētūs* (ne **mētūs!*).

Kiti pavyzdžiai: *ēglē~ēglė*, dgs. klm. *ēglū*, *gēnīs~genyīs*, vns. gal. *gēni*, dgs. klm. *gēnū*, *lēpšē~lēpšė* „šliurė“, dgs. klm. *lēpšu*, dgs. vt. *lēpštesė*; *dēkte~dėgti*, 2 asm. *tp dėgti~tu degi*.

Visi dvigarsiai, kurių pirmasis komponentas yra *e*, asimilijuojasi pagal tuos pačius dėsnius, tik čia asimiliacija galima ir prieš *ie*, *uo* < *é*, *o*, einančius po minkštojo priebalsio.

a) *gėidē~Geidžiai* (kaimo pavadinimas), dgs. klm. *gėidžū*, gal. *gėidžūs*, vt. *gėidžū'sė*; *karēivis~kareivis*, vns. klm. *kerēivė*, dgs. klm. *karēivū*, gal. *kārēivūs*; *mažėikė~Mažeikiai*, klm. *mažėiku*, gal. *māžėikūs*, vt. *māžėikūs'sė*; *ēite~eiti*, vns. 1 asm. *ēinō*, 2 asm. *ēimī*, *pēikte~peikti*, vns. 2 asm. *pēiki*;

b) *gėlžēs~gelžis* „geležis“, vns. gal. *gėlži*, dgs. klm. *gėlžū* || *gėlžū*, gal. *gėlžūs*, *kėlnēs~kelnės* „kėlnės“, klm. *kėlnū*, naud. *kėlniems*, *vėls~vėl(n)ias* vns. gal. *vėlni*, dgs. klm. *vėlnū*, *švėlptė~švėlpti* „švepliuoti“, vns. 2 asm. *švėlpi*;

c) *gėtve~gėrvė*, dgs. klm. *gėtvu*, *mėtge~meigė* „mergaitė; samdinė“, dgs. klm. *mėtgu*, *skėtšis~skėrsis* „skersinis“, vns. klm. *skėtšė*, dgs. klm. *skėtšu*; *užmėtke~užmėrkti*, vns. 2 asm. *užmėtki*, *mėtktė~meřkti*, vns. 2 asm. *mėtki*;

d) *gėstė~gėsti*, vns. 1 asm. *gėndō*, 2 asm. *gėndī*, *līstė~līsti*, vns. 1 asm. *lėndō*, 2 asm. *lėndī*¹³.

2. Mažybinės priesagos *-el-* balsį asimiliacija veikia kiek kitaip. Priesagos balsis gali asimiliuotis tiktai tada, kai galūnė trumpa, o ant priesagos krinta pagrindinis senovinis kirtis. Jis virsta ne balsiu *ē*, bet dvibalsiu *ie*¹⁴.

1. vaikėlis~vaikėlis

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>vaikėlis</i>	<i>vaikėlė</i>
K. <i>vaikėlė</i>	<i>vaikėlū</i>
N. <i>vaikėlō'u</i>	<i>vaikėlėms</i>
G. <i>vaikėli</i>	<i>vāikėlūs</i>
Įn. <i>sū vāikėlō</i>	<i>su vaikėlė's</i>
Vt. —	—
Š. <i>vāikėli</i>	<i>vāikėlė</i>

2. katinėlis~katinėlis „katinėlis“¹⁵

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>katinėlis</i>	<i>katinėlė</i>
K. <i>katinėlė</i>	<i>katinėlū</i>
N. <i>katinėlō'u</i>	<i>katinėlėms</i>
G. <i>katinėli</i>	<i>kātinėlūs</i>

¹³ Dvigarsis *en* gali pasitaikyti tik veiks. es. laike.

¹⁴ Yra žinoma, kad Lučkės, Sedos, Telsių ir kitose tarmėse *e'* virtimas į *ie* dėl asimiliacijos yra visuotinis (pvz.: *siēnis~sēnis*, *tieyūs nušāva gēni~tēvas nušāvo gēmī*. Seda).

¹⁵ Vyr. g. vrd. visada turi dvigarsį *ie* (*katinėlis*), o mot. g. — ne (*petronė'le~petronė'lė* „boružė“). Dėl to susidaro klaidingas išpūdis, kad vyr. g. priesaga **-ėlis*, o mot. g. — *-elė*.

Įn.	<i>sù kàtėnėl̃</i>	<i>su katėnėl̃'s</i>
Vt.	—	—
Š.	<i>kàtinėli</i>	<i>kàtenėl̃</i>

Moteriškosios giminės daiktavardžiai tik daugiskaitos kilmininko linksnyje turi asimiliuotą balsį, pvz.: *mėgė'lė~mėgėlė*, dgs. klm. *mėgėl̃u*, *mažil̃'lė~mažylėlė* „mažutė“, dgs. klm. *mažil̃l̃u*.

Paplitimas

Ši balsių asimiliacijos rūšis yra labiau paplitusi negu pirmoji ($\varphi||u$, $e||i$). Ji veikia kai kuriose pajūričių (pvz., Gargždų, Salantų) ir net dūnininkų tarmėse.

Kilmė

Balsio *e* asimiliacijos kilmė visai nėra tyrinėta. Vienas dalykas yra aiškus: šis reiškinys yra naujesnis negu balsių $\varphi||u$ ir $e||i$ asimiliacija, nes balsis *e* visą laiką buvo platus ir turėjo susiaurėti vėliau. Greičiausiai, tai atsitiko tada, kai visoje žemaičių teritorijoje tebebuvo *u* ir *i* prieš siauruosius balsius ir dvibalsius *uo* bei *ie* — dėl to, kad buvo jau susidarius siaurimo tendencija. Kadangi balsis e nepritapo prie visos balsių sistemos, jis kai kur ėmė virsti *ie*, o trumpasis arba e arba vėl *e* (pvz., Luokėje).

Tirkšlių tarmė šiuo atžvilgiu yra pusiaukelėje: e virto *ie* tik tam tikrais atvejais.

Vilniaus valstybinis V. Kapsuko vardo
universitetas,
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1961 m. balandžio mėn.

ЯВЛЕНИЯ АССИМИЛЯЦИИ ГЛАСНЫХ В ТИРКШЛЯЙСКОМ ГОВОРЕ

А. ГИРДЯНИС

Резюме

Тиркшляйский говор относится к северным жемайтским (доуниинки) говорам.

Важнейшей особенностью этого говора является регрессивная ассимиляция гласных, которая действует на гласные φ и e , соответствующие следующим гласным литературного языка: $\varphi < u$, $\varphi' < a$ ($< an$), $e < i$, $e' < e$ ($< en$), и дифтонги, компонентами которых являются гласные φ и e (φn , $\varphi m < an$, am ; en , $em < en$, em и т. д.). Перед узкими гласными $i < i'$, i' , $u < u'$, u' , i' , u' и дифтонгами *ie*, *uo* вместо ожидаемых φ , e всегда появляются *u*, *i* (ср. *křũp̃is~křiũp̃is* „жаба“ и род. пад. *křũp̃'e*, *kĩñ's~kĩñis* „гнездо“ и род. пад. *kẽñ'e*).

Так же происходит ассимиляция гласного *e* перед краткими *i* и *u*, в результате которой получается *e*.

В статье сообщаются некоторые данные по географии исследуемого явления, на основании которых можно полагать, что ассимиляция гласных свойственна всем доуниинкам за исключением приморских (*pajũriẽčiai*).

Развивая мысль К. Буги, автор статьи приходит к выводу, что ассимиляция гласных частично является старым признаком жемайтского говора, частично новым — результатом распространенной аналогии.